

В. А. БОГУСЕВИЧ

(Київ)

ПОХОДЖЕННЯ І ХАРАКТЕР ДРЕВНЬОРУСЬКИХ МІСТ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Питання про походження і характер найдревніших руських міст на територіях, на яких з давніх-давен живуть східні слов'яни, тісно пов'язане з проблемою сформування феодального суспільного ладу і утворення древньоруської держави.

Дослідження слов'янських міських центрів Наддніпрянщини є тільки частиною великого завдання — вивчення причин походження і характеру розвитку міст усіх частин древньої Русі. Розвиток міст Наддніпрянщини і Наддністрянщини в дофеодальний і ранньофеодальний періоди найтісніше пов'язується з усім розвитком історичного життя східного слов'янства.

Значення територій Наддніпрянщини і Наддністрянщини в процесі слов'янського етногенезу — загальновідоме. Тому вивчення найдревніших періодів історії розвитку таких міст, як Київ, Чернігів, Коростень, Переяслав, Любеч, Плиснесько, Родня, Вишгород, Білгород, Васильків та ін., є важливим і для ширшої постановки питання про походження древньоруських міст.

Найважливішого значення для правильного історичного розв'язання цього завдання набувають вказівки класиків марксизму-ленінізму.

Ф. Енгельс у своїй роботі „Походження сім'ї, приватної власності і держави“ дає образний опис значення ранніх міст, грізні мури і башти яких були важливим свідченням утворення нового суспільного ладу.

„Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст: в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти вплираються вже у цивілізацію“¹. Ці висловлювання Ф. Енгельса дають одночасно і загальну широку історичну постановку питання про походження ранньофеодальних міст і вказують шлях до їх вивчення.

Ясно, що джерелами вивчення питання про походження феодальних міст взагалі і древньослов'янських та древньоруських міст, зокрема, повинні бути не тільки писані пам'ятки, але й археологічні, речові комплекси, тобто самі міста та їх матеріальна культура.

Буржуазно-дворянські історики не могли правильно поставити і розв'язати проблему походження древньоруських міст не тільки тому, що вони не стояли на марксистських позиціях, але також і внаслідок необізнаності з історією древньослов'янської і древньоруської матеріальної культури. Недооцінка значення пам'яток матеріальної культури для вивчення древньоруських міст, а також незначна археологічна вивче-

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, 1948, стор. 128.

ність цих пам'яток за дореволюційного часу утруднили висвітлення їх історичної ролі.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції головними об'єктами археологічного дослідження в древньоруських містах були переважно пам'ятки церковної архітектури, скарби рідкісних речей і курганні поховання. Навіть залишки кам'яних і земляних військовооборонних споруд древніх міст і замків дуже мало привертали увагу дослідників; розкопки древніх вулиць, жител і ремісничих майстерень майже не провадилися.

Дореволюційна археологія досить широко розгорнула розкопки античних міст у північному Причорномор'ї, наприклад Ольвії і Херсонеса, в той час як розкопки древньоруських міст були майже не розпочаті. Розкопки Хвойка, Мілеєва і Фармаковського у Києві, Городцова — в Старій Рязані, Репнікова — в Старій Ладозі, Біляшевського — на Княжій Горі своїми незначними розмірами і часом, витраченим на ці роботи, не можуть бути навіть порівнені з розкопками в Ольвії і Херсонесі, які провадилися десятиліттями.

Тільки радянські історики та археологи широко почали вивчати питання матеріальної культури древньоруських міст.

Археологічні розкопки в Новгороді, Москві, Києві, Старій Рязані, Пскові, Володимирі, Галичі, Пліснеську, Полоцьку, Ярославлі, Муромі, на Райковецькому городищі та на інших пунктах відкрили багато нових сторінок в історії нашої батьківщини і збагатили наші знання в галузі древньоруської культури.

Для Новгорода, Києва і Полоцька були по-новому розв'язані деякі важливі питання топографії. Було повністю розкопане Райковецьке городище (біля Бердичева) — місто-замок XII—XIII ст. ст. Тут дослідниками встановлена повна картина побудови оборонних споруд, жител і ремісничих майстерень.

Проте до всебічного і вичерпного археологічного дослідження таких великих древніх міст Наддніпрянщини, як Київ і Чернігів, ще далеко. Колективам дослідників треба буде протягом багатьох років чимало попрацювати, щоб розв'язати невідкладні питання вивчення історії древнього будівництва міст і жител, питання виробництва, побуту і культури.

Не вивчена ще найдревніша топографія Чернігова. На найважливішій ремісничо-торговельній частині древнього Києва — Подолі ще не провадилися справжні археологічні розкопки, і ми не можемо точно сказати, коли Поділ став міським поселенням.

А оскільки древні культурні шари Києва і Чернігова не досить вивчені, недостатньо вивчені і їх зв'язки з поселеннями та городищами, що існували на їх території в дофеодалний період.

Тоді як у Новгороді, Пскові і Старій Ладозі вдалося встановити характер планування вулиць древніх міст і будову вуличних трас, що мали вигляд дерев'яних настилів, про планування древніх дворових ділянок і влаштування вулиць у Києві і Чернігові досі нічого невідомо. Це пояснюється тим, що в умовах Новгорода розкопки провадилися на значно більших площах, ніж у Києві, що дало відповідно і значніші наслідки. Менша забудованість Чернігова порівняно з Києвом дає можливість провадити археологічні розкопки на більших ділянках, проте вивчення житлових і господарських об'єктів древнього Чернігова ще тільки починається.

Недостатня вивченість у Середній Наддніпрянщині городищеньських поселень дофеодалного часу становить найбільші труднощі при розв'я-

занні питання про походження найдревніших дофеодалних і ранньофеодалних міст.

Прикладом того, що могли являти собою київські, чернігівські, коростенські, любешькі, шестовицькі та інші городища цього періоду, можуть бути Боршевські городища.

„Великі воронезькі городища мали, очевидно, вже зовсім інший характер, ніж древні городища. Їх численне населення не мало нічого спільного з тими первісними, дуже замкнутими патріархально-родовими общинами, які в I тисячолітті до н. е. споруджували перші укріплені селища в глухому лісному краї на межиріччі Оки, Дніпра і Волги... Значні розміри деяких воронезьких городищ, наприклад городище біля Михайлівського кордону під м. Воронежем, що займає площу понад 20 га, із залишками кількох сотень жител, вказують на довгочасне існування багатьох з цих міст або укріплених поселень. Наведені вище розміри городища біля Михайлівського кордону дають уявлення про таке поселення, ціле місто, з населенням, що нараховувало не одну тисячу чоловік.

При побудові поселень, що займали таку велику площу, значно в меншій мірі могли бути використані для захисту природні особливості місцевості — стрімкі схили річних терас. Тому вали і рови воронезьких городищ, як і укріплення древніх руських міст (наприклад, Старої Рязані або Києва часів Ярослава), мали велику довжину. Для побудови поселень вибиралися рівні відкриті місця біля високого берега ріки, що підносилися над річковою долиною. Їх зовнішній вал, який нерідко входив до складу цілої системи валів, мав дугоподібну форму і окреслював простір у вигляді широкого неправильного сектора. Всередині зовнішньої лінії укріплень площу поселення іноді перерізали вали менших розмірів. Зважаючи на їх розташування, видно, що ці укріплення належать до епохи виникнення містечка. Пізніше ці вали стали недостатніми, і для захисту поселення, що зросло, були збудовані нові“¹.

Вважати городища боршевського типу вже поселеннями міського типу — не можна. Ремесло тут ще не виділилось із сільського господарства; немає класового розшарування суспільства; не оформилася панівна землевласницька верхівка; немає державної влади.

Київські городища, з якими пов'язуються літописні відомості про легендарних Кия, Щека і Хорива, а саме — Кисілівка, Щекавиця, Старокиївська гора, Дитинка та ін., у VIII—IX ст. ст. були також, мабуть, подібного роду поселеннями дофеодалного часу.

Археологічними розкопками, що провадилися в 1946, 1947 і 1949 рр. у Чернігові, встановлено наявність кількох поселень дофеодалного часу з керамікою так званого роменсько-боршевського типу на території Чернігова, а саме — в дитинці на схід від Спаського собору, на березі р. Стрижня та в Єлецькому монастирі, розташованому на одному з найдревніших чернігівських городищ, які передували утворенню феодального міста.

До таких же феодальних городищ треба зарахувати і п'ять городищ у Коростені. Літописець, розповідаючи про каральний похід київської княгині Ольги проти древлян, відзначає, що жителі древлянських городищ оброблювали свої поля. Можна припустити, що коростенські городища ще не були поселеннями ремісників, а були родовими поселеннями або сховищем від зовнішніх ворогів.

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИАС, № 8, стор. 9.

Про це ж свідчать такі важливі дані, як відсутність поховань дружинників у великих могильниках, що оточували Коростень та інші городища древлянської землі.

Поховання дружинників, такі характерні для Києва, Чернігова, околиць Смоленська і Старої Ладogi, є безспірними показниками класового розшарування суспільства. Це — явні ознаки виділення феодальної князівсько-боярської і дружинної верхівки.

Це явище тісно пов'язується з виділенням спеціалізованого міського ремесла, що є головною основою появи феодальних міст і замків.

Подібних фактів у Коростені в IX—X ст. ст. ми не спостерігаємо. Отже, коростенські городища даного часу не можуть розглядатися як ранньофеодальні міста і кріпості, в ровах яких „зяє могила родового ладу“.

Все це вказує на стадію, що передувала виникненню ранньофеодальних міст.

Археологічні вивчення показали, що дофеодальні городища були оточені поселеннями. Хоч ці поселення були вивчені в небагатьох пунктах і дуже недостатньо, проте відомі нам факти дають підставу зробити деякі припущення.

Біля дослідженого міста-замка часів Київської Русі — Княжої Гори, на якому були знайдені речі пізньоантського часу, тобто другої половини I тисячоліття н. е., виявлено і частково розкопано кілька великих поселень, розташованих на невисоких дніпровських терасах.

Ці поселення характеризуються значною кількістю невеликих наземних споруд (площею 4×4 м), що знаходились одна від одної на відстані 15 м. В середині жител на кам'яних вогнищах було знайдено багато глиняного посуду, значна частина якого була товстостінна, ліплена від руки; тільки незначна кількість фрагментів належали посудинам, зробленим на гончарному крузі.

Цей посуд і поселення датуються IX—X ст. ст. Тут було розвинене гончарне ремесло із застосуванням круга.

Розвиток землеробства, безумовно, сприяв виділенню і інших ремесел. Про наявність обробітку металів і ювелірного виробництва свідчать різні речі пізньоантського часу, знайдені на Княжій Горі, яка, можливо, була родовим замком місцевої знаті кінця I тисячоліття н. е. Навколишні поселення мали своє сховище на випадок воєнної небезпеки. Це — так зване Мале городище, розташоване менше як на 1 км на північ від Княжої Гори на високому придніпровському горбі, який з півночі оточений глибокими ярами, а з заходу, з напільного боку, — валом і ровом.

Площа Малого городища досить значна; вона в кілька разів більша площі Княжої Гори. Про те, що Мале городище не було призначене для житла, а було сховищем, свідчить доведена розкопками відсутність на ньому культурного шару, тоді як біля підніжжя його було розташоване велике поселення IX—X ст. ст. Це нежиле городище зберегло залишки міцних укріплень. Воно поділене трьома валами і ровами на три частини. Особливо потужні середній вал і рив.

Отже, недалеко один від одного були розташовані ранньофеодальний, а можливо, і дофеодальний замок та городище-сховище, яке, може бути, було й культовим місцем для багатолюдних сільських поселень, розташованих біля його підніжжя.

Цікаво, що в цій густо насиченій сільськими поселеннями місцевості в XI—XII ст. ст. виросло досить значне місто Канів, за 6 км від якого була розташована на невисоких придніпровських горбах Княжа Гора.

Канівське городище складається з двох частин: дитинця (розташованого на горі Московці) і зміцненого посаду („окольного града“), що займає плато в кілька гектарів площі (близько 3 га), яке прилягає до дитинця.

З напільного боку Канів був укріплений великим ровом, який і досі добре зберігся, а також валом, уже давно розораним.

Картину, подібну до описаної, маємо і на любецьких городищах: Лисиці, Мазепиній (або Замкової) Горі, дитинці і посаді Любеча. Недалеко від цих городищенських горбів розташовані поселення, що характеризуються керамічними матеріалами дофеодального часу, близькими до канівських, і кілька курганних могильників.

Отже, в Любечі ми маємо сільські поселення дофеодального часу, занедбане в ранньофеодальний час маленьке городище на горі Лисиці, феодальний замок на Мазепиній горі і феодальне місто з невеликим дитинцем і значним за площею посадом, що утворилися пізніше на місці одного з більш ранніх селищ. Розкопки любецьких городищ, без сумніву, становлять великий інтерес для з'ясування питання про походження і структуру ранньофеодальних міст Наддніпрянщини.

В ранньофеодальний час серед сільських поселень не завжди виникали міста. Відоме Райковецьке городище, знищене татарами, являло собою в XII—XIII ст. ст., а можливо, і раніше, феодальний замок. Біля стін Райковецького городища були розташовані нечисленні житла ремісників, які обслуговували населення кріпості і провадили обмінну торгівлю з мешканцями навколишніх сіл.

За 0,5 км від Райковецького городища, на прибережному урочищі Луці, археологічними розкопками було відкрито сільське поселення післяантського часу з напівземлянковими житлами, в яких були печі, складені з кам'яних плит, і глиняний посуд — ліпний, грубий, товсто-стінний, та зроблений на гончарному крузі (в невеликій кількості).

Отже, на базі сільських поселень виникло в період Київської Русі укріплення-замок, за допомогою якого місцеві феодали тримали в покорі сільське населення. Як кріпость для захисту від зовнішніх ворогів цей замок не відігравав значної ролі, оскільки його гарнізон був нечисленний.

Воїни, що входили до дружинних гарнізонних замків, були насамперед землевласниками; вони, безперечно, збільшували військову могутність київських князів під час наступальних або оборонних дій проти зовнішніх ворогів Руської землі.

Повідомлення арабських і скандинавських джерел, які називали Русь X ст. країною міст, отже, слід розуміти як свідчення існування в ранньофеодальний і феодальний часи на всіх основних руських землях великої кількості замків землевласницької знаті. Це важливі факти, що вказують на утворення і розвиток феодальних відносин.

Можна твердити, що не тільки в дофеодальний, але і в ранньофеодальний період справжніх міст у власному значенні цього слова було дуже мало. Ми маємо на увазі міста з розвиненим ремісничо-торговельним населенням, що становить більшість жителів міста, а не міста лише як укріплені пункти, що належали князівсько-дружинній верхівці. Цих дрібних укріплень було дуже багато в ранні періоди Київської Русі. На порівняно невеликих територіях древньоруських князівств їх було сотні, але вважати їх містами немає підстав; це феодальні замки.

Цілком нереальною є спроба Д. Я. Самоквасова з допомогою картографування древньоруських городищ встановити межі племінних земель; дослідник помилявся, змішуючи городища-замки з укріпленими племін-

ними поселеннями. Це те саме, що визначати межі держави на основі розташування дворянських маєтків XVIII—XIX ст. ст.

Привертає увагу той факт, що для IX—X ст. ст. літописи повідомляють про дуже незначну кількість древньоруських міст. М. М. Тихомиров наводить для цього часу 24 назви, припускаючи, що насправді їх було більше¹. Нам здається, проте, що кількість справжніх ремісничих міст у цей час була дуже невелика. Навіть серед літописних міст, які наводить М. М. Тихомиров, багато такими в IX—X ст. ст. не були, будучи лише кріпостями-замками.

До таких кріпостей-замків, цілком імовірно, можуть бути віднесені: Білоозеро (862), Василів (988), Вишгород (946), Вручій (977), Ізборськ (862), Родня (980)². Про те, що Коростень у X ст. не був містом, ми вже згадували.

Таким чином, не можна змішувати міста і замки, бо це не одне й те ж саме.

Приклад Родні (Княжої Гори) досить переконливий щодо цього. Це городище займає незначну площу, усього близько 2500 м² при довжині 200 м і ширині 10—15 м. На такій вузькій і довгій площадці в дві лінії вздовж укріплень було розташовано не більш 40—50 жител. Поза валом городища на маленькому і високому плато слідів посаду не виявлено. Своїми розмірами, побудовою, характером жител і знахідок Княжа Гора є типовим замковим комплексом.

Будучи зруйнованою внаслідок татарської навали у XIII ст., Княжа Гора, так само, як і Райковецьке городище, як населений пункт більше не відновлювалася, а тим часом навіть у найдужче зруйнованих монголами містах життя не припинялося. Отже, в порівнянні з цим зруйнування внаслідок татарської навали багатьох князівсько-боярсько-дружинних замків, життя на яких з цього часу припинилося, стає цілком зрозумілим.

Дослідник древньоруських міст і замків Н. Н. Воронін у висвітленні питання про походження і характер древньоруських замків зайняв досить нерішучу і неясну позицію. Він лише: „Поряд з кріпосними спорудами типу воєнних сторожових городків і монументальними огороженнями торговельно-ремісничих міст наприкінці XI і XII ст. ст. з'являються нові види укріплених пунктів: замки і монастирі.

В умовах жорстокої боротьби за захоплення земель всередині князівства і закріпачення вільного сільського населення садиба феодала перетворюється в укріплений на зразок кріпості замок; його стіни й вали протистоять натиску селянських повстань і служать забезпеченням феодалного панування, а на випадок конфліктів з князем — опорою для збройної відсічі сюзеренові. Подібного типу укріплення вивчені дуже незадовільно. Можливо, що такі укріплені садиби-замки виникли ще в період дофеодалний, в процесі формування напівродової, напівфеодалної знаті“³.

Аж ніяк не можна погодитися з твердженням Н. Н. Вороніна, що замки виникають тільки в XI—XII ст. ст. Наведені нами вище факти дають усі підстави вважати, що городища-замки знаті (які в арабських письменників X ст. і в скандинавських сагах створили уявлення про

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, 1946, стор. 9—10.

² У дужках дається дата першого згадування міста у літописах.

³ Н. Н. Воронин, Крепостные сооружения, История культуры древней Руси, изд. АН СССР, М.—Л., 1948, стор. 463.

Русь як про країну міст) виникли у величезній кількості за кілька століть до зазначеної вищезазначеним автором дати.

Можна погодитися з Н. Н. Вороніним, що замки „напівродової, напівфеодальної знаті“ вивчені дуже незадовільно. Цілком ясно, що кам'яні замки на зразок Боголюбова були дуже рідкі, так само як і укріплені монастирі, які через загальновідомі причини не могли виникнути раніше XI—XII ст. ст. Проте нема ніякої потреби відносити до цієї дати виникнення феодальних замків у цілому, коли умови історичного процесу і наявність величезної кількості археологічних фактів дають усі підстави датувати початок виникнення феодальних замків на кілька століть раніше і не відривати його від пізньоантського часу.

М. М. Тихомиров цілком правильно вважає, що вивчення назв руських міст переконують нас у тому, що переважна їх більшість має слов'янські назви. Такими є Белгород, Білоозеро, Василів, Вітичев, Вишгород, Вручей, Изборськ, Искоростень, Любеч, Новгород, Перемишль, Пересечен, Переяславль, Полоцьк, Псков, Родня, Смоленськ, Червень¹.

М. М. Тихомиров твердить, що „руське закінчення на *ев* (ов) знаходимо також у назві міста Києва, яку ще древній літописець пов'язував з якимось Кием (по-слов'янськи — молот)“².

Київ — „мать городов русских“ — дуже недосконало вивчений в топографічному відношенні і для дофеодального і для ранньофеодального часу. Звичайні уявлення дуже звужують його дійсно великі розміри.

Величезні дохристиянські некрополі, які простягнулися на кілька кілометрів від Михайлівської гори до Кирилівського монастиря по горах, які підносяться над Подолом і Оболонню³, свідчать про багатолюдність і обширність поселень, що передували виникненню князівсько-дружинних кріпостей на Старокиївській горі.

Цілком очевидно, що на Оболоні і Подолі були розташовані величезні поселення, безпосередньо пов'язані з великими дофеодальними городищами на горах Кислівці, Щекавиці та ін. Можливо, що таким же древнім городищем був горб, на якому пізніше побудовано Кирилівський монастир.

Не кажучи вже про палеолітичний і неолітичний часи, назване пасмо горбів і заплава по берегах р. Почайни та джерел Сетомолі і Глибочиці, що прилягає до них, були місцем древніх поселень і могильників на території „великого“ Києва часів Київської Русі. Про існування великих поселень на території Подолу й Оболоні в перші століття н. е. свідчать скарби римських монет, знайдені тут у XIX ст. На жаль, археологічні розкопки на Подолі й Оболоні раніше ніколи не провадилися і внаслідок цього ми досі не мали археологічних даних про заселеність цих територій у другій половині I тисячоліття н. е.

Цілком нову картину відкривають нам земляні роботи, що відбувалися на багатьох вулицях Подолу при будівництві газопроводу. Траншеї, прокладені вздовж вулиць Верхнього Валу, Хоревої, Волоської, Ярославської, Межигірської, Почаївської, Спаської, Костянтинівської та ін., тобто протягом кількох кілометрів, відкрили разочу і раніше цілком невідому картину надзвичайної насиченості потужних культурних нашарувань, що свідчать про густу заселеність Подолу уже

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, стор. 11.

² Там же, стор. 12.

³ Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИАС, № 11, 1949.

в IX—X ст. ст. Доказом цього є кераміка зазначених століть, яка скрізь трапляється в траншеях газопроводу на глибині близько 1,5 м.

На жаль, глибше траншеї не прокладалися і склад більш древніх залишків діяльності людини в нижче розташованих культурних шарах поки що не пощастило простежити. Проте у багатьох місцях на Подолі цими земляними роботами цілком певно встановлена наявність потужних культурних шарів, що лежать нижче рівня знахідок X ст.

Для встановлення характеру складу і хронології цих нижчих культурних шарів Подолу треба буде провадити спеціальні археологічні розкопки.

Ці нові археологічні дані цілком заперечують шаблонні уявлення істориків про обмеженість і відсутність поселень дофеодалного часу на Оболоні й Подолі, що були побудовані на неправильному тлумаченні відомих літописних текстів¹.

М. М. Тихомиров твердить, що до початку XI ст. „Поділ і зовсім лишався незаселеним“. Коли б це було дійсно так, то не було б цілком реальної соціальної ремісничо-торговельної бази для бурхливого розвитку міста в X—XI ст. ст.

Неймовірно, щоб невелике городище на Старокиївській горі, що передувало побудові Десятинної церкви в 90-х роках X ст., могло вмістити значне населення, без якого пояснити могутність Києва в X ст. — неможливо.

Висловленим нами міркуванням про велику територію і багатолюдність поселень дофеодалного Києва не суперечать факти, наведені в праці М. К. Каргера²; він вказує на знахідки найдревніших і найбагатших за своїм складом скарбів римських монет, виявлених у верхньому, нагірному Києві, у північній частині майбутнього міста Ярослава, у районі Львівських воріт.

Кажучи про населення на території Києва в II—V ст. ст. н. е., М. К. Каргер зробив такі висновки: „Скарби, випадкові знахідки і поховання локалізуються в основному у трьох районах Києва, дуже віддалених один від одного“³.

„Вивчаючи некрополі і городища VIII—X ст. ст. на території Києва, ми запропонували трактувати ці пам'ятки не як частини єдиного величезного міста, а як залишки кількох самостійних поселень, попередників майбутнього Києва“. „Нам уявляється, — говорить далі М. К. Каргер, — що і в перші століття н. е. на території майбутнього Києва існувало декілька невеликих поселень, кількість яких точно визначити поки що неможливо“⁴.

Можна погодитися з тим, що в дофеодалний час не було єдиного суцільного масиву поселення на Подолі і на горбах-городищах, що прилягають до нього. Цілком очевидно також, що територія цих древніх поселень і городищ тільки частково відповідає Києву часів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого. Не слід, крім того, забувати про нові умови, створені сформуванням класового суспільства імперії Рюриковичів; це — виникнення центральної князівської влади і поява серед древніх поселень феодальних замків і кремлів, які часто-густо утворюються на старих дофеодалних городищах, але звичайно поблизу від

¹ „Бе бо вода текуши возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье, но на горе“ (Ипатьевская летопись, стор. 35—36); Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874.

² М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, 1948, стор. 242—249.

³ Там же, стор. 253.

⁴ Там же, стор. 254.

них. Ці факти добре пояснюють такі назви міст, як „Новгород“ — „новый город“¹.

Час виникнення князівського замка — «нового города» — на північному відрозі Старокиївської гори точно не визначений. Очевидно, його слід пов'язувати з етапом появи в київських некрополях поховань дружинників IX—X ст. ст. Слід, крім того, відзначити, що жител-землянок, які з певністю можна було б відносити до VIII—IX ст. ст., у Старокиївському городищі відкрито не було.

Таким чином, ми робимо висновок про те, що ранньофеодальне місто виникло на основі древніх поселень і городищ, з одного боку, і феодального замка-кремля, що виник пізніше, — з другого. Проте ні перші, ні другі елементи самі по собі, окремо взяті, не є містом. Для цього потрібні нові суспільноекономічні умови: виділення ремесла із сільського господарства і виникнення держави.

Наведені археологічні матеріали і факти щодо походження древньоруських ранньофеодальних міст знаходять підтвердження в працях класиків марксизму-ленінізму.

У „Німецькій ідеології“ К. Маркса і Ф. Енгельса сказано: „Протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави, від місцевої обмеженості до нації і проходить через усю історію цивілізації до нашого часу. Разом з містом виникає і необхідність адміністрації, поліції, податків і т. д., словом, комунального життя, а значить, і політики взагалі. Тут вперше позначився розподіл населення на два великих класи, безпосередньо заснований на розподілі праці і на знаряддях виробництва“². „У містах, які не перейшли до середньовіччя у готовому вигляді із минулої історії, а були утворені кріпаками, що заново звільнилися, єдиною власністю кожного індивіду, — за винятком принесеного ним з собою невеликого капіталу, який майже весь складався з найнеобхідніших інструментів, була його особлива спеціальність“³.

З цілковитою ясністю у наведеному тексті розкриваються основні риси, що характеризують виникнення середньовічного міста, яке з'являється при переході від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави. Відбувається виділення ремісничої праці із сільського господарства; місто відділяється від села. Цей процес тісно пов'язаний з походженням феодальної держави. З'являється адміністрація, поліція, податки та ін.

„На вищому ступені варварства відбувається, — зазначає Ф. Енгельс, — дальший поділ праці між землеробством і ремеслом, а разом з тим, виробництво дедалі зростаючої частини продуктів праці безпосередньо для обміну, тим самим перетворення обміну між окремими виробниками на життєву необхідність для суспільства“⁴.

У цьому висловленні Ф. Енгельса ясно показані суспільноекономічні причини, що викликали розподіл праці і виникнення міст.

Цього не розуміли буржуазно-дворянські історики, які висували на перший план причини утворення держави зовнішніми силами (норманська теорія) і утворення міст, як результат зовнішньої торгівлі панівної воєнної суспільної верхівки.

¹ А. Строков и В. Богусевич, Новгород Великий, 1939, стор. 237.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. IV, стор. 40.

³ Там же, стор. 41.

⁴ Ф. Энгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, 1948, стор. 128.

С. М. Соловйов вважав причиною виникнення міст переселення родових общин на інші території, де переселенці, спираючись на міські укріплення, панували над розпорошеними поселеннями місцевого сільського населення. Ці переселення родів на нові території С. М. Соловйов пояснює так: „Обширність і незайманість населеної східними слов'янами країни давали родичам можливість виселятися при першому новому незадоволенні, що, зрозуміло, повинно було ослабляти усобиці: місця було багато, за нього принаймні не треба було сваритися“¹.

Переселення родів на нові місця С. М. Соловйов пояснює міжусобицями між родами. Міста, на його думку, були носіями державного начала, яке було здійснене родом Рюрика.

Другою причиною, за С. М. Соловйовим, що викликала будівництво городів-кріпостей, була необхідність оборонятися від „нападу диких орд“. Цим немовби пояснюється значна кількість міст на півдні і мала їх кількість між Новгородом і Києвом.

„Міст, — пише С. М. Соловйов, — як видно, було небагато. Ми знаємо, що слов'яни любили жити розпорошено, родами, яким ліси й болота були замість міст; на всьому шляху з Новгорода до Києва, за течією великої ріки, Олег натрапив тільки на два міста — Смоленськ і Любеч; у древлян згадуються міста, крім Коростеня; на півдні повинно було бути більше міст: тут потрібно було захищатися від нападу диких орд та ще й тому, що місце було відкрите; у тіверців і вугличів були міста, що збереглися і за часів літописця; у середній смузі — в дреговичів, родимичів і вятичів не трапляється згадок про міста“².

Даремно будемо шукати в С. М. Соловйова розуміння суспільно-економічного розвитку і поділу праці як головних причин виникнення древньоруських міст.

В. О. Ключевський ставив виникнення міст у пряму залежність від успіхів зовнішньої торгівлі: „Наслідком успіхів східної торгівлі слов'ян, яка розпочалася у VIII ст., — пише він, — було виникнення древніх торговельних міст на Русі. Досить побіжного погляду на географічне розміщення цих міст, щоб бачити, що вони були утворені успіхами зовнішньої торгівлі Русі. Більшість їх витягнулась довгою низкою по головному річковому шляху „із Варяг у Греки“, по лінії Дніпра — Волхова; тільки деякі, Переяславль на Трубежі, Чернігів на Десні, Ростов у верхній частині Волги, витянулись на схід від цього, так би мовити, операційного базису руської торгівлі, як її східні форпости, вказуючи фланговий її напрям до Азовського і Каспійського морів. Виникнення цих великих торговельних міст було завершенням економічного процесу слов'ян на нових місцях мешкання. Ми бачимо, що східні слов'яни розселилися по Дніпру і його притоках одиничними укріпленими дворами. З розвитком торгівлі серед цих одноворок виникали збірні торговельні пункти, місця промислового обміну, куди звіролови і бортники сходилися для торгівлі“³.

Не відповідають історичній дійсності і заперечуються археологічними фактами висновки В. О. Ключевського про те, що східні слов'яни жили в одиноких укріплених дворах і займалися головним чином звіроловством і бортництвом. Якби це було дійсно так, то, очевидно, більшість древньослов'янських міст повинні були б виникнути в період дикості, за переважання мисливського господарства, а не хліборобства.

¹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, СПб, кн. I, т. I—V, стор. 67.

² Там же, стор. 58.

³ В. О. Ключевский, Курс русской истории, ч. 1, М., 1904, стор. 147—148.

М. М. Тихомиров, кажучи про торговельну теорію виникнення древньоруських міст на головному водному шляху, правильно заперечує В. О. Ключевському, наводячи факти виникнення міст, що були розташовані осторонь великих водних шляхів. Такими містами були: Белгород, Васильєв, Вручій, Ізборськ, Іскоростень, Перемишль, Пересечен, Псков, Червень, Суздаль, Пліснесько та ін.¹

Отже, пояснення причини виникнення древніх міст зовнішньою торгівлею та ще на базі мисливського господарства є спотворенням історичних фактів, що не відповідають історичній дійсності, а тому погляди В. О. Ключевського, оснований на таких неправильних уявленнях, не можуть дати правильного пояснення процесу виникнення древньоруських міст.

Крім того історія господарського життя східних слов'ян дофеодалного періоду не може бути як слід з'ясована і вивчена без використання археологічних джерел.

С. М. Середонін спробував указати другу зовнішню причину переходу східних слов'ян від племінного побуту до побуту волосного, який нібито викликав до життя руські міста. Автор пояснює ці історичні явища „благодійним“ впливом хазар на розвиток східнослов'янських племен.

„Сучасні російські історики, особливо Ламацький і Ключевський, — писав С. М. Середонін, — встановили досить тривалий період панування хозар над південноруськими племенами. Це панування не було тяжким для слов'ян; навпаки, воно в значній мірі сприяло дальшому розвитку слов'янорусських племен, тому що від побуту племінного вони стали переходити до побуту волосного. Як торговельний народ хозари втягнули в міжнародну торгівлю слов'янорусські племена, що, в свою чергу, викликало до життя російські міста“².

Як бачимо, ці міркування автора „Історичної географії“ такі ж порочні, як і Ключевського, але вони заперечують погляди останнього щодо головного значення великого водного шляху „із Варяг в Греки“, висуваючи, як важливіший, його східний напрям руської торгівлі. Щождозалежності слов'янських племен від хозар, то літописні джерела говорять про жорстоку боротьбу слов'янських племен проти хозарських загарбників, тим самим заперечуючи глибоко помилкові погляди С. М. Середоніна про „культуртрегерську“ роль хозар.

Очевидно, дотримуючися поглядів С. М. Середоніна, Д. Я. Самоквасов у 1908 р. на XIV археологічному з'їзді заявив, що немає міста більш древнього, ніж Чернігів, вважаючи при цьому, що Чернігів, всупереч твердженням В. О. Ключевського, не є лише фланговим пунктом щодо основної варяго-візантійської торговельної магістралі.

До торговельної теорії походження міст приєднується і М. В. Довнар-Запольський.

М. Н. Покровський називав Київську Русь міською Руссю, вважаючи її міста результатом торгівлі на базі мисливських і лісних промислів (торгівля хутром, медом і воском). Отже, погляди Покровського на причини виникнення древньоруських міст принципіально не відрізняються від поглядів буржуазно-дворянських істориків.

Усіх названих авторів, незважаючи на відмінність їх поглядів, об'єднує та обставина, що вони не визнавали головної провідної ролі землеробства в господарській діяльності східних слов'ян. А звідси і при-

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, 1946, стор. 33.

² С. М. Середонин, Историческая география, П., 1916, стор. 98.

тягнення зовнішніх, по суті побічних і другорядних, обставин, які мають якесь відношення до питання про виникнення древньоруських міст.

Працями акад. Б. Д. Грекова та ряду радянських археологів (М. І. Артамонова, П. Н. Третьякова, Б. А. Рібакова та ін.) безперечно доведено величезне значення землеробства у житті східнослов'янських племен у I тисячолітті н. е. Це дає можливість поставити питання про походження руських ранньофеодальних міст у найтісніший зв'язок з розвитком землеробства і викликаного ним відокремлення ремесла від сільського господарства і домашніх промислів.

Проте у радянській історичній та археологічній науці це питання лишається недостатньо опрацьованим значною мірою тому, що археологічне вивчення древньоруських поселень, городищ і міст ще тільки починається.

Серед робіт радянських істориків особливо цінними є висновки С. В. Юшкова, який говорить про тісний зв'язок міст IX—X ст. ст. з городищами попереднього часу, відзначаючи, що ні городища великосімейного типу, ні городища, навколо яких розташовувалися відкриті поселення, ні городища-сховища містами, тобто крупними торговельно-промисловими центрами, назвати не можна.

На думку С. В. Юшкова, міста будувалися князями, а не купцями і заповзятливими людьми, як вважав В. І. Сергієвич. У „племінних містах, — говорить С. В. Юшков, — концентрувалися князь з дружиною і племінна старшина; у них як краще захищених осідали швидше, ніж де-інде ремісники і торгівці“¹.

Цікаво, що С. В. Юшков розглядає руське місто XI—XIII ст. ст. насамперед, „як феодальний замок — бург західноєвропейського середньовіччя, але замок не кам'яний, а дерев'яний і на високому річковому березі“².

Можна погодитися з С. В. Юшковим у тому, що більшість древньоруських міст слід розглядати як феодальні замки. Справжніми містами з переважанням ремісничо-торговельного населення їх назвати, звичайно, не можна. Основною причиною виникнення „справжніх феодальних міст“ автор правильно вважає зростання продуктивних сил, поділ праці, відокремлення промисловості від сільського господарства.

С. В. Юшков пише: „Територіальний округ, що тягнеться до міста, так тісно з ним пов'язаний, що коли говорять про передачу міста, то це означає і передачу всієї міської округи. Міста без оточуючих його земель у цей період не може бути. Нам здається, що саме таким замковим характером міст і можна пояснити величезну їх кількість, що виявляється в XII ст. У той же час кожна земля має десятки міст“³.

Слід, проте, зауважити, що, правильно вважаючи більшість древньоруських міст X—XIII ст. ст. замками, С. В. Юшков все ж не відділяє справжніх ремісничо-торговельних міст Київської Русі і явно недооцінює великої ролі в їх виникненні розвитку ремісництва та торгівлі.

Критикуючи С. В. Юшкова, М. М. Тихоміров вказує на необхідність визначення часу появи міських посадів, які характеризують феодальне місто і дають можливість відрізнити їх від замків.

„Ремісниче населення в містах, — говорить М. М. Тихоміров, — повинно було спиратися на якісь тривкі ринки збуту, без яких не

¹ С. В. Юшков, Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л., 1939, стор. 20—24.

² Там же, стор. 134.

³ Там же, стор. 136.

могли б виникати скупчення ремісників у містах. У свою чергу, міське населення повинно було спиратися на сільську округу, яка могла його прогодувати. Той зв'язок між землеробством і встановленням феодальних відносин, який був так глибоко вивчений Б. Д. Грековим і С. В. Юшковим, простежується і для міст. Міста виникають, на наш погляд, в першу чергу там, де розвивається сільське господарство і виділяються ремісники і купці, створюється міська округа, що тягнеться до свого центра. Цей зв'язок між виникненням міст і розвитком землеробства як основного заняття населення можна чітко помітити при аналізі відомостей про руські міста Х—ХІІІ ст. ¹.

М. М. Тихомиров вважає, що територія руських міст ІХ—Х ст. ст. в основному обмежувалась невеликими кріпостями-дитинцями. Правильно вважаючи, що такого роду дитинці без посадів ще не можна вважати містами, автор суперечить сам собі, змальовуючи картину древніх міст-кріпостей без супроводжуючих поселень, здебільшого ще більш ранніх, ніж дитинці знаті.

Твердячи, що поселення біля замків-дитинців з'являються пізніше останніх, М. М. Тихомиров руйнує в значній мірі свою теорію про виникнення міст у густонаселених землеробських місцевостях.

Ми вважаємо, що сільські поселення передували виникненню замків. Очевидно, не замок сприяв утворенню сіл, а села створили умови для виникнення біля них замка. Більшість дитинців-замків не тільки в Х ст., але і в ХІ—ХІІІ ст. ст. не перетворилися в міста.

Отже, для розвитку міста наявність замка була недостатня. Володарі замків завжди намагалися закабалити як смердів (селян), так і ремісників. Тільки там створювались сприятливі умови для розвитку міста, де розвивались великі ремісничо-торговельні поселення, що користувались деякою незалежністю від феодала.

Крім того, не можна погодитися з намаганням М. М. Тихомирова розглядати дитинці замка як першу ранню стадію розвитку міст, а міста з ремісничо-торговельними посадами як другий, пізніший етап в історії феодальних міст.

Насправді протягом усього ранньфеодального періоду порівняно невелика кількість міст існує одночасно з величезною кількістю городищ-замків.

Поряд з Києвом і Черніговом, Переяславом і Галичем розвиваються такі феодальні замки, як Княжа Гора, Остерський городок, Райковецьке городище, Сахновка, Рогощ, Шестовиці, Листвен і багато інших, яких нараховують тисячі. Вище ми вже вказували на знищення князівських і боярських замків татарами, причому розгром їх був настільки повний, що більшість з них не відновила свого існування, тоді як майже всі міста існували й далі, незважаючи на всі жахи татарського розгрому.

Такі городища, як Вітичев, де у 1095 р. „на Вітичевському горбі“ було збудовано місто, назване Святополчем, можна легко визначити як князівський замок.

Безперечно, і міста і замки виникали одночасно, викликані загальним процесом утворення і розвитку феодалізму. Рови цих міст і замків були, за образним виразом Ф. Енгельса, „могилою родового ладу“.

Більшість замків ніколи не стали містами, але це не виключало можливості перетворення деяких з них у міста. Наприклад, „град Волзин“ Вишгород у ХІІ—ХІІІ ст. ст. стає значним містом, розташованим

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, 1946, стор. 35.

на великій площі, що була набагато більша як звичайні городища-замки. В цей час Вишгород був багатолюдним і мав розвинене залізоробне, мідноливарне, гончарне, деревообробне і будівельне виробництво¹.

До таких замків, що перетворилися в міста, слід, очевидно, зарахувати Белгород і Вручій (Овруч).

В. В. Мавродін, який зробив цінну спробу в своїй книзі „Утворення древньоруської держави“ об'єднати дані письмових джерел і археологічних фактів, наводить ряд цікавих міркувань, що підкріплюють наші положення в питанні про походження древньоруських міст.

„Зростання ремесла, а разом з ним і торгівлі, — пише В. В. Мавродін, — викликає появу міст. Ми вже мали можливість вказати на еволюцію великих городищ. Ці останні, що являють собою поселення кількох сімейних общин, обростають відкритим селищем. Такі ж явища були простежені нами на матеріалах Боршевського городища на Середньому Дону... Старі городища або спустошуються, перетворюючись у тимчасове сховище, або переростають у міста.

Міста ставали ремісничими і торговельними центрами і резиденціями князя та дружини... Місто стає типовим феодальним торговельним, ремісничим і адміністративно-політичним центром, в якому зосереджується різне, досить строкате, соціально диференційоване населення — дрібний ремісник та інший „чорний“ люд, купці, що провадять як зовнішню, так і внутрішню торгівлю, досить на той час розвинену, і верхівка, що феодалізується, — князь із своїми дружинниками, слугами, адміністрацією, дружинне, княже і „земське“ боярство та ін.“².

Не можна не погодитись з характеристикою російського ранньофеодального міста, даною В. В. Мавродіном; проте нам здається неправильним і некритичним визнання ним величезної кількості міст в IX—XI ст. ст. на основі назви Русі — „Гардарика“ в скандинавських сагах і повідомлень арабських авторів про велику кількість міст у східних слов'ян. Як розуміти цю велику кількість міст у древній Русі, ми зазначали вище.

Ми переконані в тому, що серед цієї величезної кількості городищ (не кажучи про дофеодальні) тільки дуже небагато можна визнати містами у власному значенні цього слова, тоді як дійсно величезна кількість їх була замками, що й досі істориками та археологами ще ясно не усвідомлено.

Це до певної міри визнає і В. В. Мавродін, який відзначив, що „міста древньої Русі часто ще не були містами у власному значенні цього слова“.

Досить обґрунтовану характеристику древлянських городищ X ст., в тому числі й Коростеня, дає В. В. Мавродін, який говорить: „Градами називає городища і селища древлян древній руський літопис, повідомляючи про боротьбу Ольги з древлянами. Що це були за „гради“, можна судити з того, що їх жителі займаються не ремеслом або торгівлею, а „делают нивы своя и земле своя“. Таким же „градом“, тільки, очевидно, більших розмірів, був і племінний центр древлян — Іскоростень“³.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити такі висновки. Попередниками ранньофеодальних міст на територіях східних слов'ян були

¹ В. Й. Довженок, Огляд археологічних досліджень древнього Вишгорода. Археологія, III, К., 1950.

² В. В. Мавродін, Образование древнерусского государства, изд. Ленингр. гос. университета, 1945, стор. 144, 145.

³ В. В. Мавродін, Образование древнерусского государства, изд. Ленингр. гос. университета, 1945, стор. 146.

великосімейні городища із селищами, що до них прилягали. Наявність цих селищ була обов'язковою для дальшого розвитку міст, чого не можна сказати про городища, наявність яких у дофеодальний період встановлюється, до речі, далеко не на всіх територіях.

Як приклади таких попередників древньоруських міст ми вже називали київські городища і поселення, коростенські, чернігівські, любецькі, в районі Канева та ін.

Дальшим, якісно відмінним етапом, було утворення ремісничо-торговельних міст у власному розумінні цього слова.

Нам здається, що протягом усього періоду Київської Русі і пізніше таких міст було порівняно небагато, але поряд з ними існувала велика кількість князівських, боярських і дружинних замків, які досі некритично, внаслідок дуже малої вивченості цих археологічних пам'яток, зараховувались до категорії міст.

Слід відзначити, що дуже часто багато дослідників змішували місто і замок. Спираючись на ряд письмових джерел, які повідомляють про побудову замків у сільських місцевостях (що насправді так і було), деякі автори зробили неправильні висновки про велику кількість древньоруських міст і про побудову їх князями.

Таким чином, основною причиною виникнення міст є ремісничо-торговельна діяльність, що виділилася із сільського господарства і домашніх промислів. Село передувало „селу-граду“, а цей останній — ремісничо-торговельному місту у власному розумінні цього слова.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ХАРАКТЕР ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ ПОДНЕПРОВЬЯ

Резюме

Вопросы происхождения древнерусских городов находятся в тесной связи с проблемой происхождения государства. По выражению Ф. Энгельса, рвы городов являются „могилой родового строя“. Основным экономическим условием возникновения городов было выделение ремесла из сельского хозяйства. Значение ремесла как базы средневековых городов подчеркивается К. Марксом и Ф. Энгельсом в работе „Немецкая идеология“.

Наряду с письменными источниками для изучения вопроса о происхождении древнерусских городов первостепенное значение имеют археологические данные. Однако в дореволюционное время раскопкам древнерусских городов уделялось мало внимания. Только после Великой Октябрьской социалистической революции во многих древнерусских городах (Москве, Новгороде, Киеве, Пскове, Старой Рязани, Владимире, Муроме, Суздале, Райках, Галиче, Плиснеске, Чернигове и других) начаты крупные археологические исследования, которые позволяют по-новому поставить и осветить некоторые основные вопросы происхождения древнерусских городов.

Археологические исследования древнейших городов Поднепровья — Киева, Чернигова, Переяславля, Любеча, Канева, Княжей Горы, Коростеня и Райковецкого городища позволяют сделать следующие выводы:

1) Древнерусские города возникают на базе больших поселений дофеодалного времени. Эти поселения превращаются в феодальные города в результате выделения ремесла.

2) О наличии военно-дружинной феодальной общественной верхушки свидетельствуют возникающие при этих поселениях княжеско-боярские замки-детинцы и обширные курганные некрополи с погребениями дружинников.

3) Инвентарь погребений ярко свидетельствует о большом развитии в IX—X вв. многих видов местного городского ремесла.

Буржуазно-дворянская историческая литература дала совершенно искаженное представление о причинах происхождения древнерусских городов. Несмотря на различие во взглядах, всех дореволюционных историков объединяет непонимание внутренних законов развития общества, а также стремление объяснить происхождение древнерусских городов чисто внешними второстепенными причинами, например расположением торговых путей и военной необходимостью.

Среди советских историков наиболее ценные суждения о происхождении древнерусских городов высказали в своих работах С. В. Юшков, М. Н. Тихомиров и В. В. Мавродин. Однако и они не отличаются последовательностью взглядов. Например, и С. В. Юшков и М. Н. Тихомиров, забывая марксистское положение о важнейшем признаке города как сосредоточении ремесла и ремесленного населения, часто причиной происхождения городов считают возникновение княжеских замков.

До сих пор ни историки, ни археологи не смогли отделить города в собственном смысле этого слова от городищ-замков. Совершенно некритически воспринимаются свидетельства арабских писателей и скандинавские сказания о древней Руси как стране городов. В действительности оказывается, что подавляющее большинство городищ времен Киевской Руси никогда городами не были, а представляли собой феодальные замки, количество которых исчислялось тысячами, в то время как подлинных городов с большим ремесленно-торговым населением было значительно меньше. Это положение целиком соответствует той характеристике феодального общества, которая дана в трудах классиков марксизма-ленинизма.